

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

تفسیر و تأویل قرآن در مرصادالعباد نجم الدین رازی

به وسیله ی:

سید حسن شریفیان

پایان نامه

ارائه شده به معاونت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه عالی

دکتر نجف جوکار ، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی (رئیس کمیته)

دکتر زرین واردی ، استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی

دکتر زهرا ریاحی زمین ، استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی

بهمن ماه ۱۳۸۱

۴۴ . ۴۷

مرکز اطلاعات قرآنی و حدیثی
شیراز

۱۳۸۲ / ۱۵ / ۱۵

۱۳۸۲ / ۱۵ / ۱۵

تقدیم به :

بهترین مفسر زمان

سپاسگزاری :

مقام شامخ استاد راهنما جناب آقای دکتر نجف جوکار و اساتید

مشاور خانم دکتر زرین واردی و خانم دکتر زهرا ریامی زمین را ارج

می نهم ، و از همکاری و راهنماییهای ارزنده آن بزرگواران در تدوین

و تصحیح این رساله سپاسگزاری می کنم.

چکیده

تفسیر و تأویل قرآن در مرصادالعباد نجم الدین رازی

به وسیله ی :

سید حسن شریفیان

نجم الدین رازی در مرصاد العباد ، ضمن بیان آداب سیروسلوک اهل طریقت ، بعضی از آیات قرآن کریم را تفسیر کرده ؛ در این رساله آیات تفسیر شده در مرصاد العباد جمع آوری و با توجه به محتوای آنها در شش فصل ، با موضوعهای زیر تدوین شده است:

مبدأ آفرینش : رحمن و رحیم ، عرش ، ملک و ملکوت ، خلق و امر، آفاق و انفس ،

داستان آفرینش آدم : آفرینش حضرت آدم (ع) ، الست ، امانت ، تکریم ، دل ، روح ،

پیامبران : پیامبر اسلام (ص) ، ابراهیم ، داود ، سلیمان ، داستان موسی و خضر، خواب یوسف ، وحی ، تجلی ، پادشاهان ، علما ،

معاد: نفوس اماره ، لوامه ، ملهمه ، مطمئنه و معاد صاحبان این نفوس ، و آیاتی دیگر درباره معاد ،

ذکر: چگونگی ذکر ، ذکر لا اله الا الله ، بعضی آداب ذکر ، تسبیح موجودات ، سجده گیاهان ،

معاش : تجارت ، انفاق ، اعمال صالح ، صفات صاحبان مال و جاه دنیا ،

همچنین ابتدا ، در فصلی جداگانه دیدگاههای صاحبان نظران درباره تفسیر و تأویل و

تفسیر صوفیانه آورده شده و در پایان برداشت نهایی بیان شده است.

برای مشخص شدن ارزش و اعتبار برداشتهای تفسیری مرصادالعباد، این برداشتها با تفسیر همان آیات، و بعضاً آیات مشابه، در دو تفسیر معتبر کشف الاسرار میبیدی و المیزان علامه طباطبائی مقایسه شده است.

همچنین به تفسیر تعدادی از این آیات در کتب عرفانی: کشف المحجوب هجویری، ترجمه رساله قشیریه قشیری، مصباح الهدایه کاشانی و مفاتیح الاعجاز لاهیجی اشاره شده است.

در فصل نتیجه تحقیق آمده:

در مقایسه با کشف الاسرار علاوه بر شباهتهای فراوان تفسیری، بسیاری از احادیث، اشعار، و داستانهای مشترک در هر دو کتاب آمده است.

در مقایسه با المیزان نیز شاهد شباهتهای تفسیری فراوانی هستیم، شگفت این که، به رغم اختلاف مذهب نجم الدین و علامه طباطبائی، درباره مسایل بنیانی مانند خلق و امر، عرش و روح، هم سویی نظر نجم الدین با علامه بیش از میبیدی است.

با توجه به نتیجه این مقایسه ها مشخص می شود: تفاسیر آمده در مرصادالعباد از ارزش و اعتبار بالایی برخوردار بوده و می تواند مورد استفاده علاقه مندان به علوم قرآنی قرار گیرد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول : کلیات
۲	۱-۱-مقدمه
۴	۱-۲-نجم الدین رازی
۵	۱-۳-مرصاد العباد
۱۱	۱-۴-روش تحقیق
۱۶	۱-۵-مروری بر تحقیقات گذشته
۱۸	فصل دوم : تفسیر و تأویل قرآن
۱۹	۲-تفسیر و تأویل قرآن
۲۰	۲-۱-تفسیر و تأویل
۲۹	۲-۲-تفسیر (تأویل) صوفیانه
۳۴	۲-۳-تفسیر و تأویل در مرصاد العباد ، کشف الاسرار و المیزان
۴۲	فصل سوم : مبدأ آفرینش
۴۳	۳-مبدأ آفرینش
۴۴	۳-۱-الرحمن و الرحیم
۵۲	۳-۲-ملک و ملکوت
۵۹	۳-۳-آفاق و انفس
۶۵	۳-۴-خلقیّت و جعلیّت
۶۶	فصل چهارم: داستان آفرینش آدم (ع)
۶۷	۴-داستان آفرینش آدم (ع)
۶۹	۴-۱-داستان آفرینش آدم (ع) در مرصاد العباد
۸۳	۴-۲-داستان آفرینش آدم (ع) در کشف الاسرار و المیزان و دیگر کتب عرفانی

۱۰۳

۴-۳-آیات دیگر در ارتباط با خلقت انسان

۱۵۲

فصل پنجم : پیامبران

۱۵۳

۵-پیامبران

۱۵۴

۵-۱-پیامبران

۱۵۶

۵-۲-پیامبر اسلام (ص)

۱۵۶

۵-۲-۱-حضرت محمد (ص) اولین مخلوق

۱۵۸

۵-۲-۲-پیامبر السلام (ص) آخرین پیامبر

۱۶۰

۵-۲-۳-نور بودن پیامبر اسلام (ص)

۱۶۲

۵-۲-۴-فضل عظیم

۱۶۳

۵-۲-۵-استغفار پیامبر اسلام (ص)

۱۶۶

۵-۲-۶-معراج پیامبر اسلام (ص)

۱۷۳

۵-۲-۷-کاملترین دین، کاملترین مخلوق

۱۷۹

۵-۲-۸-فرمان استقامت به پیامبر اسلام (ص)

۱۸۰

۵-۳-دیگر پیامبران

۱۹۳

۵-۴-پادشاهان

۱۹۷

۵-۵-مشایخ و علمای دین

۲۰۲

۵-۶-کشف، تجلی، وحی

۲۰۲

۵-۶-۱-کشف

۲۰۴

۵-۶-۲-تجلی

۲۱۰

۵-۶-۳-وحی

۲۱۹

فصل ششم : معاد

۲۲۰

۶-معاد

۲۲۱

۶-۱-مبدأ و معاد

۲۲۲

۶-۲-نفس

۲۳۲

۶-۳-نفس اماره

صفحه	عنوان
۲۳۹	۶-۴- نفس لوّامه
۲۴۵	۶-۵- نفس ملهمه
۲۵۱	۶-۶- نفس مطمئنه
۲۵۹	۶-۷- آیات دیگر مربوط به معاد
۲۶۸	فصل هفتم : ذکر
۲۶۹	۷- ذکر
۲۷۰	۷-۱- چگونگی ذکر
۲۷۵	۷-۲- دوام ذکر
۲۷۶	۷-۳- کلمه شهادت لا اله الا الله
۲۸۰	۷-۴- آداب ذکر
۲۸۱	۷-۵- تسبیح موجودات
۲۸۳	۷-۶- آیات دیگر در ارتباط با ذکر
۲۹۶	فصل هشتم : معاش
۲۹۷	۸- معاش
۲۹۸	۸-۱- تجارت
۳۰۱	۸-۲- انفاق
۳۰۶	۸-۳- صفات پسندیده صاحبان مال و جاه دنیا
۳۰۶	۸-۳-۱- صفات ذمیمه
۳۱۳	۸-۳-۲- صفات پسندیده
۳۱۷	فصل نهم : نتیجه تحقیق
۳۱۸	۹- نتیجه تحقیق
۳۲۵	فهرست منابع

فصل اول

کلیات

۱- کلیات

۱-۱- «مقدمه»

« و نزلنا عليك الكتاب تبياناً لكل شيء، و هدى و رحمة و بشري للمسلمين »

(خل/ ۸۹)

همراه با نزول اولین آیات قرآن، علم تفسیر قرآن روی می نماید. پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (سلام الله علیهم) اولین و بهترین مفسران قرآن بودند. از آن پس با استفاده از رهنمودها و روشهای صحابه و ائمه معصومین (سلام الله علیهم) تفسیر آیات ادامه می یابد. مفسران رفته رفته نگر تر و تفسیرروز به روز عمقی تر می شود. این ژرف نگری همراه با پیدایش عرفان و تصوف رنگی تازه به خود می گیرد، صوفیان عارف از ذوق و مشرب عرفانی خود در تفسیر آیات سود می جویند و به برداشت های عرفانی از آیات قرآن می پردازند، پیش رفت و گسترش این روند به پیدایش یکی از شعبه های علم تفسیر که از شیرینی و جذابیتی ویژه برخوردار است یعنی تفسیر عرفانی قرآن کریم منجر می شود. اگر چه بسیاری از مفسرین از این نشئه برخوردار بوده و از آن در تفسیر آیات قرآن بهره برده اند، اما صاحب نظران، این شعبه از تفسیر را به عارفان و صوفیان نسبت داده، و حتی بر آن، نام تفسیر (یا تأویل) صوفیانه نهاده اند، چرا که این صوفیان بودند که بیشتر به چنین تفسیری دست می زدند و کتابهای بزرگان اهل تصوف مشحون از این گونه تفاسیر می باشد، آنها در ذکر آداب سیر و سلوک و در پند و اندرزهایشان از آیات قرآن و احادیث به عنوان بهترین دلیل استفاده می کردند.

یکی از این صوفیان بزرگ ، نجم الدین ابوبکر عبدالله بن محمد بن شاهاور بن انوشروان رازی (ف ۶۵۴ هـ.ق) معروف به دایه و نجم رازی است که در آداب سیرسلوک اهل طریقت، کتاب ارزشمندی با نام مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد تألیف کرده است. او در این کتاب آیات فراوانی را از قرآن کریم تفسیر و یا تأویل کرده ، کمیت و کیفیت این تفاسیر به حدی است که جمع آوری و تدوین آنها می تواند به عنوان یک مجموعه تفسیری مورد استفاده علاقه مندان قرار گیرد ، و همچنین شروعی باشد بر جمع آوری و تدوین تمامی تفسیرها و تأویلهایی که در کتب عرفانی آمده است .

۱-۲- نجم الدین رازی

نجم الدین رازی در سال (۵۷۳ هـ . ق) در ری به دنیا آمد، او از اصحاب شیخ نجم الدین کبری بوده که تربیت وی را به شیخ مجدالدین بغدادی واگذار کرده است .

در حدود سال (۵۸۲) بر اثر اختلافات مذهبی از شهرری متواری شده به همدان رفت. با هجوم مغولان به شهر همدان، جهت یافتن محیطی امن به آسیای صغیر مهاجرت کرد و مهمترین کتاب خود یعنی مرصاد العباد را به علاءالدین کیقباد اول ، از سلجوقیان روم، تقدیم کرد.

او بعد از سه سال اقامت درقونیه ، به ارزنجان و از آنجا به بغداد رفت ، و سرانجام در سال (۶۵۴ هـ . ق) در بغداد در گذشت و در شونیزیه بغداد به خاک سپرده شد.

نجم الدین در اصول پیرو مذهب اشعریان است . طریقت او عابدانه و عاشقانه، و سلوک او بین زاهدان و مجذوبان است ، هم اهل عبادت است، هم معتقد به کشف و کرامات و تجلی . او سه عامل را در طی طریق هدایت لازم می داند : اول عنایت بی علت حضرت عزت، دوم عمل به ارکان شریعت ، و سوم اجرای آداب و رسوم طریقت . او در ایران و دیگر سرزمینهای محل سکونت خود آثاری را به رشته تحریر در می آورد ، این آثار عبارتند از :

۱- رساله عقل و عشق ۲- رساله الطیور ۳- سراج القلوب ۴- مرموزات اسدی ۵- منارات السائرین الی الله و مقامات الطائرین با الله ۶- مرصاد العباد ۷- تفسیر بحرالحقایق و المعانی.

دکتر امین ریاحی در مقدمه ای که بر مرصاد العباد نوشته، درباره آثار نجم الدین می آورد :

« او ابتدا رساله عقل و عشق و نظایر آن را در ایران نوشته بود ، بعدها مطالب آن را به صورت مرصاد العباد ، برای برخورداری مریدان و شاگردان خود نوشت ، در روم همان کتاب را تحفه کیقباد اول داشت، در ارزنجان خلاصه همان مطالب را به نام مرموزات اسدی به داوود بن بهرامشاه هدیه کرد. و باز همان مطالب را به عربی به نام منارات السائرین باز نوشته است . تفسیر را در بغداد به عربی نوشت ، و در سال (۷۱۶) عارف چلبی آن کتاب را به ایران آورد.^۱»

^۱ رازی ، نجم الدین ابوبکر بن محمد (۱۳۸۰) . مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد . به اهتمام محمد امین ریاحی . تهران : شرکت

انتشارات علمی و فرهنگی . ص ۲۶ مقدمه

نوشتن تفسیر «بحر الحقایق والمعانی» به عربی، نشانگر تسلط او بر زبان عربی و تبحر او در تفسیر قرآن است، این امر به تفاسیر آمده در مرصاد العباد اعتبار بیشتری می بخشد. همچنین با توجه به توضیحات دکتر ریاحی، مرصاد العباد مهمترین و کاملترین اثر نجم الدین رازی می باشد.

۱-۳- مرصاد العباد

مرصاد العباد را به حق از نفایس متون فارسی و از لطایف متون عرفانی دانسته اند و در شرح این «سحرمین» (انعام / ۷) سخن ها گفته اند؛ اما کمتر به منبع و منشأ این زیباییها اندیشیده شده، اگر چه آمیزه ای از نثری شیوا و ذوقی عرفانی به این کتاب استحکام و زیبایی خاصی بخشیده است اما با اندکی دقت در می یابیم که زیر بنای اصلی و حتی سازه های روبنایی این کتاب آیات قرآن است، و سرّ شیرینی مطالب این کتاب برخورداری از کوثر قرآن، و مستی ذوق خواننده، از این شراب طهور است. مرصاد اول ترجمان قرآن است تا لطایف عرفان، که در این کتاب لطایف عرفان خود نیز ترجمان قرآن است. درستی این سخن زمانی آشکار می شود که محتوای این کتاب را بدون آیات قرآن و ترجمه ها و تفسیر ها و مفاهیم و برداشتهای قرآنی تصور کنیم، نه اینکه اگر اینها را از مرصاد العباد حذف کنیم چازچوب کتاب از هم می پاشد، یا مطالب از هم گسسته می شود، که دیگر چیزی برای بحث باقی نمی ماند. اگر مرصاد العباد را با این اندیشه مطالعه کنیم به درستی این مطلب پی خواهیم برد.

البته در باب آخر این کتاب کوثر قرآن جریان کمتری دارد، و به ساقی «وسقیهم ربهم» (دهر / ۲۱) کمتر توجه شده و از مشرب «شراباً طهوراً» (دهر / ۲۱) کمتر تجرع گردیده، و به همین دلیل ذوق خواننده را کمتر به طرب و اسی دارد؛ اگر چه این باب از نظرتاریخی و اجتماعی دارای اهمیت فراوانی است.

نجم الدین حتی در فصل بندی بابهای کتاب نیز به آیات قرآنی تبرک جسته - به جز باب دوم که در فصل بندی آن به نمازهای پنجگانه تبرک جسته است - و همچنین در ابتدای تمامی فصول آیه یا آیاتی از قرآن همراه با حدیث یا احادیثی از پیامبر اسلام (ص) آورده که

تمامی مطالب آن فصل بر محور آن آیه و حدیث دور می زند. البته این کاربرد در آغاز برخی از فصل های رساله قشیریه نیز به چشم می خورد ، اما این کاربرد در مرصاد العباد به کمال رسیده است .

با توجه به فراوانی استفاده از آیات قرآن در مرصاد العباد ، گاه تصور می شود که نجم الدین در این امر تکلف به خرج داده . گاهی تمام یک بند از آیات قرآن است و کلمات غیر قرآنی فقط برای پیوند آیات قرآن آمده است ، مانند:

«..... به زمام کشی «وسیق الذین اتقوا» (زمر/۷۳) برجاده «و اما من خاف مقام ربهم» (نازعات / ۴۰) به قدم «و نهی النفس عن الهوی» (نازعات/۴۰) به معاد «فان الجنة هي المأوی» (نازعات / ۴۱) رسانیده ...^۱»

او حتی نام کتاب خود را نیز از آیات قرآن اقتباس کرده است :

«ان جهنم کانت مرصدا» (نبا / ۲۱) آری جهنم از دیرباز کمینگاهی بوده .

«ان ربك لبالمرصاد» (فجر / ۱۴) زیرا پروردگار تو سخت در کمین است.

در مقدمه ای که توسط آقای دکتر امین ریاحی بر مرصاد العباد نوشته شده ، آیات و احادیث آمده در مرصاد العباد بر اساس «کیفیت ارتباط لفظی» تقسیم بندی شده است. در اینجا استفاده از آیات قرآن در این کتاب را بر اساس «کیفیت ارتباط معنایی» تقسیم بندی می کنیم.

چگونگی پیوند معنایی آیات قرآن کریم با مطالب کتاب:

آیات آورده شده در مرصاد العباد را با توجه به چگونگی پیوند معنایی آیات با مطالب

کتاب ، می توان به هفت شیوه تقسیم کرد:

۱- آوردن آیه در ابتدای ابواب و فصول کتاب:

الف: آوردن آیه در ابتدای هر باب برای تیمن و تبرک :

^۱ مرصاد العباد ص ۳۹۹